

De ochtendgave

door Piet Kralt

Achtergronden en uiterlijke beschrijving

In 2008 daagde de toenmalige burgemeester van Nijmegen, Thom de Graaf, de schrijver A.F.Th. van der Heijden (Geldrop 1951) uit een roman over Nijmegen te schrijven, de stad waar hij studeerde. Van der Heijden nam de uitdaging aan, maar door de dood van zijn zoon Tonio kwam het werk op de achtergrond. Toen zijn echtgenote hem in oktober 2015 aan het project herinnerde, vatte hij het boek weer op. Er bestond een korte en een meer uitgebreide versie van.

Aan de korte versie voegde hij in enkele weken 160 pagina's toe, dat werd de roman die uiteindelijk op 8 december 2015 verscheen. Hij bevat vier getitelde delen. In het tijdschrift *Oost* (jaargang 2009) verscheen een voorpublicatie uit het boek onder de titel 'Vluchtgeld'. Het deel over de bruiloft van Sara en Caspar werd twee keer voor de publicatie van de roman gepubliceerd, eerst in *Dietsche Warande & Belfort*, later als bibliofiele uitgave in boekvorm door de Statenhoppers te 's-Gravenhage. Er zijn inmiddels zo'n 35.000 exemplaren van de roman verkocht.

Inhoud

De titel van het eerste deel is '1705 De Vendelzwaaiër'. Volgens de datering van de roman is het 10 augustus. Caspar Sonmans, de gemeentesecretaris van de Nijmeegse vroedschap, woont de ontvoering bij van oud-burgemeester Roukens, die veroordeeld is voor een samenzwering tegen het stadsbestuur. Roukens peult zijn gouden hemdsknopen los en geeft die voor de voltrekking van het vonnis aan Caspar met de opmerking ze tot zijn nagedachtenis te dragen. Sonmans is er niet blij mee, de gift maakt hem verdacht.

Het tweede deel heet '1672 De ochtendgave'. De datum is 9 juli. Het Franse leger heeft Nijmegen omsingeld en staat op het

punt de stad in te nemen. De jonge Caspar Sonmans huwt Sara Stermont. Ze brengen de huwelijksnacht door in een kamer van herberg De Tempelier aan de Grote Markt. 's Avonds bezorgt de dienstbode van het logement Sara een brief die zij Caspar niet laat lezen en die ze verbrandt als hij even niet oplet. Op een tafel ligt zijn ochtendgave voor haar. Voor zij die de volgende morgen open kan maken, vrijen ze nog één keer. Hij dommelt daarna in. Als hij wakker wordt, is zij verdwenen. Hij gaat terug naar zijn ouderlijk huis, waar een Franse officier verschijnt, ene Ezechiël Caloyanni, die namens de Franse bezetter vluchtgeld voor Sara eist. Caspar stemt noodgedwongen toe.

Het derde deel, met zijn 57 hoofdstukjes verreweg het langste deel van de roman, heeft als titel '1678 De Vrede'. De vredesonderhandelingen tussen Frankrijk en De Nederlanden lopen naar hun einde. De Franse delegatie is gevestigd in de Hof van Egmond aan de Burchtstraat, de Nederlandse delegatie namens de Staten-Generaal in huize Palstercamp, een paar honderd meter verderop. Caspar Sonmans is secretaris bij de Nederlandse delegatie. Hij heeft zes jaar naar Sara gezocht. Eén keer heeft hij haar bijna getroffen, in april 1673. Hij was toen op het landgoed Dukenburg, bij Nijmegen, waar zij een kind gebardeerd had. Maar hij werd ontdekt en gevangengezet. Het kind legde zij enige tijd later bij zijn ouderlijk huis, met een briefje. Het is nu vijf jaar, is opgevoed door Caspar en zijn ouders. Zij noemen hem Putto.

Sara spioneert voor De Nederlanden. Zij stuurt berichten die Caspar decodeert. Maar Van Beverningk, het hoofd van de Nederlandse delegatie, wantrouwt haar berichtgeving. De kwestie is deze. De Staten-Generaal hebben een verbond gesloten met Engeland en stellen Frankrijk nu een ultimatum: voor 11 augustus moet de vrede getekend zijn; is dat niet het geval, dan vallen beide landen Frankrijk aan. De Fransen houden echter nog steeds Maastricht bezet en als de twee landen Frankrijk zouden aanvallen, blijft die stad in hun handen. Wat volgt is een pokerspel: geven de Staten-Generaal alsnog de stad uit handen of riskeren ze een oorlog? Volgens de berichten van Sara heeft de Franse koning Lodewijk XIV zijn delegatie al opdracht gegeven Maastricht op te geven en de vrede te tekenen. Maar de Fransen blijven traineren en lijken het op een oorlog aan te laten komen.

De beschreven gebeurtenissen spelen zich af op 9 en 10 augustus. Op 9 augustus wordt nog tot laat in de avond onderhandeld. In de vroege morgen van 10 augustus wordt Caspar Sonmans naar de Franse delegatie gestuurd met het bericht dat de Nederlanders om 11 uur in het stadhuis zullen zijn om daar de vrede te tekenen. Maar d'Estrades, het hoofd van de Franse delegatie, heeft geen haast, hij wil eerst met Sonmans op de Grote Markt een nieuwe ganzenveer kopen. Als dat gedaan is, wenst hij

niet naar het stadhuis te gaan, maar naar huize Palstercamp om daar de Nederlanders te ontmoeten. Eenmaal daar lijkt hij tot vrede te neigen, maar na het middagmaal maken de Fransen toch weer bezwaar: ze willen de vrede pas vanavond tekenen en wel in de Hof van Egmond, hun grondgebied. Aldus spreekt men af.

De Franse officier Ezechiël Caloyanni die indertijd het vluchtgeld voor Sara vorderde, is gezant bij de Franse delegatie. Sonmans had hem al eens in de Hof van Egmond ontmoet en hem over dat geld aangesproken, omdat Sara geen vluchteling was en de vordering dus onterecht. Deze middag ontvangt hij een brief namens Caloyanni met het verzoek zich na de tekening van de vrede naar een kamer op de tweede verdieping te begeven, waar hem het onterecht geïnde bedrag zal worden teruggegeven.

Hij gaat, maar treft in het vertrek niet Caloyanni aan, maar Sara. Op een tafel liggen twee pistolen. Terwijl hij met Sara praat, laadt hij de beide wapens. Zij vertelt hoe ze hier gekomen is. De morgen na hun huwelijksnacht kwam er, terwijl hij sliep, een tweede brief, nu met de oproep zich te melden. De Franse bezetter zocht personeel en zo werd ze als dienstmeisje bij hen ondergebracht, waar ze Caloyanni leerde kennen met wie ze een verhouding begon, bedoeld om hem geheimen te ontfutselen. Ze geeft toe dat haar rol dubieus was: ze moest om de schijn op te houden ook voor de Fransen werken en daardoor was ze onder andere verantwoordelijk voor de verspreiding van het valse gerucht dat tot de moord op de gebroeders De Witt leidde.

Sonmans wil met haar vluchten, zij stemt na enig verzet daarin toe en ze weten door het gedrang naar buiten te komen waar ze op de binnenplaats toch nog op Caloyanni stuiten. Smalend voegt zij de Fransman toe dat het kind dat zij vijf jaar geleden baarde, niet van hem is maar van Caspar Sonmans. Ze vervolgen hun weg, worden opzij van de Waag echter ingehaald door Caloyanni, die de twee geladen pistolen bij zich heeft. Hij vuurt de eerste af en treft Caspar in diens arm. Met het tweede pistool treft hij Sara, die op hem toegelopen is, in de borst. Zij sterft, hangend in de onmachtige arm van Caspar Sonmans, haar man.

De nachtwacht komt op het incident af. De commandant beschuldigt Caspar van moord op zijn vrouw. Diens verweer is vruchteloos. Ook Van Beverningk die in zijn karos langskomt, weigert tussenbeide te komen. Caloyanni nu vervolgen – als dat al mogelijk zou zijn – brengt de vrede in gevaar, zegt hij. Bovendien: Sara's inlichtingen hebben op geen enkele manier aan de totstandkoming van de vrede bijgedragen. Haar dood, is zijn conclusie, is het gevolg van een crime passionel.

Het vierde deel is getiteld '1705 Putto'. Het is de vroege morgen van de elfde augustus. Caspar Sonmans heeft de hele nacht op zijn zoon Putto gewacht. Die is nu arts en heeft het druk gehad

met de behandeling van de gewonden, gevallen bij de opstand van Roukens. Ze praten nog na en komen te spreken over de vroegere gebeurtenissen. Caspar is nog steeds verbitterd over de gang van het proces na zijn arrestatie: hij is vrijgesproken omdat de rechters Sara als een gevaarlijke spionne beschouwden en de moord dus een dienst aan het vaderland was. Het onderhoud eindigt met een lichtpunt: Putto die zijn vader heeft onderzocht, ontdekt een afwijking die hijzelf ook heeft. Kennelijk een erfelijke belasting, en daarmee het bewijs dat Caspar zijn vader is en niet Caloyanni.

Interpretatie

Structuur *De ochtendgave* is een Nijmeegse roman. Dat houdt in dat de auteur aandacht schenkt aan karakteristieke Nijmeegse gebouwen zoals de Stevenskerk, de kerkboog (de bekende doorgang van de Grote Markt naar het Sint Stevenskerkhof), de Waag en het Valkhof, maar ook aan belangrijke historische gebeurtenissen die in de stad plaatsvonden, zoals de bezetting door Franse troepen in het rampjaar 1672, de in Nijmegen gesloten vrede tussen Frankrijk en De Nederlanden in 1678 en de strijd tussen de orangistische Oude Plooi en de staatsgezinde Nieuwe Plooi die in 1705 tot een aanval op het stadhuis leidde.

Om die gebeurtenissen in een zinvol verband met elkaar te brengen, is de roman opgezet als een raamvertelling. Het eerste en vierde deel vormen het raam, de daarin vertelde geschiedenis speelt zich af op 10 en 11 augustus 1705 en gaat over burgemeester Roukens, die vlak voor zijn onthoofding Caspar Sonmans nog zijn gouden hemdsknoppen geeft. Het tweede en derde deel vormen samen het 'binnenwerk' en vertellen de geschiedenis van Caspar Sonmans en Sara Stermont die zich afspeelt in respectievelijk 1672 (met de bezetting van Nijmegen door Franse troepen) en 1678 (met de in Nijmegen gesloten vrede tussen Frankrijk en De Nederlanden).

Raam en binnenwerk spiegelen elkaar, dat is ook de zin van een dergelijke constructie: in beide gaat het om een daad van verraad. De zoon van Caspar Sonmans typeert de daad van Roukens terecht als 'een gouden judaskus'. In de liefdesgeschiedenis ligt het lastiger: verraadt Sara de Fransen of de Nederlanders? Of is het nog anders: verraadt Caspar Sonmans ondanks zijn goede bedoelingen Sara, de vrouw die hij liefheeft?

*Verteller /
Personages*

Het perspectief van de roman is eenzijdig. Caspar Sonmans is de ik-verteller, de tekst geeft zijn visie op de gebeurtenissen weer. Het is natuurlijk de vraag of hij alles in het juiste licht ziet. Wat is volgens Caspar Sonmans de essentie van wat hem overkomt?

Zes jaar zoekt hij naar de vrouw die na de huwelijksnacht verdween. Van die zoektocht verneemt de lezer weinig. In hoofdstukje 36 van het derde deel geeft hij een opsomming van zijn wedervaren, maar die mededelingen blijven algemeen: door Franse ontucht gewaad, als marskramer gesjokt, bijna verdronken, op een haar na verbrand, op het nippertje aan een terechtstelling ontkomen. Men zou willen vragen: waar, wanneer, onder welke omstandigheden? En: wat heeft dit alles met Sara te maken? De enige keer dat hij concreet wordt, is als hij in het landgoed Dukenburg is, in april 1673. Zij heeft dan juist een kind gebaard, hij ziet de kamer waarin het gebeurde, het was een bloedbad.

Zij weet dat het kind van Caspar is, maar ze is de maîtresse van Caloyanni en ze legt – op aandringen van de Fransman volgens haar – het kind te vondeling met een opgespeld briefje dat zijn naam Etienne is, en verder alleen haar eigen naam. Als Caspar haar op 10 augustus 1678 eindelijk gevonden heeft, vraagt ze niet naar het kind en als hij het ter sprake brengt, reageert ze met de zin: ‘O, lieve God. Ik dacht dat je hem naar een weeshuis zou doen.’ Ze gaat er niet op door, vraagt niet naar de jongen, praat over haar spionnenwerk en probeert Caspar ervan te overtuigen dat het kind van hem is en niet van Caloyanni. Ze zegt letterlijk: ‘Maar het mormeldier werd wel een paar weken te laat geboren, ja.’

Eén ding is duidelijk: Sara is niet het type van de liefhebbende moeder. Het kind is het gevolg van de ochtendgave die Caspar haar bij het ontwaken schonk en die hij in zijn beschrijving van de bruidsmorgen zo omschreef: ‘Zonder gebruik van tong of vingers gaf ik haar nu het hoogste genot.’ De eigenlijke ochtendgave bleef ongeopend op de tafel liggen. De titel van de roman verwijst naar deze seksuele gave en het gevolg ervan: de kleine Putto. Het is een essentieel element, want het geeft precies het verschil aan tussen Caspar en Sara: hij heeft zich gehecht aan het kind, zij maalt niet om hem. Liefde is voor Caspar een vrouw, een kind, de kleine wereld van het gezin. Voor Sara heeft liefde een heel andere betekenis.

Tegen het eind van het derde deel, in hoofdstukje 51, geeft Caspar Sonmans zelf een samenvatting van de situatie waarin hij en Sara zich bevinden:

De een streefde het kleine geluk na, de ander het grote. Twee soldaten, en allebei even onvermurwbaar. Toen Sara brak, en toegaf, en het compromis daar was, diende de ondergang zich aan.

We moeten deze zinnen zo uitleggen: Sara wilde niet met Caspar meegaan, maar in de Hof van Egmond blijven, omdat daar het

Titel

Thematiek

werk lag dat haar liefde had, liefde niet voor een klein leven met man en kind, maar liefde voor het vaderland, voor het algemeen belang. Caspar wil met haar vluchten, juist om het kleine geluk dat hij nastreeft, te redden. Zij geeft ten slotte toe en dat wordt haar dood.

De roman legt via uitspraken van anderen dan Caspar zelf een verband tussen de dood van Caspars moeder die in 1665 aan de pest stierf en de dood van Sara in 1678. Zijn vriend Asmo noemt de dood van Caspars moeder de werking van het noodlot en voegt eraan toe: 'Dat verzacht. Daar legt een mens zich eerder bij neer.' Caspar voelde zich niettemin schuldig, omdat hij niets kon doen, zijn armen 'gingen schuil onder de mantel die de pestdokter (hem) had omgehangen'.

Hetzelfde doet zich voor bij de dood van Sara. Ambassadeur Van Beverningk ziet de dode Sara liggen en concludeert: 'Maar alles wat ik hier aantref, wijst op een *crime passionel*. Zo krijgt haar dood iets onvermijdelijks. Het is het lot. Het noodlot.' En ook in deze situatie voelt Caspar zich nalatig, omdat hij vanwege zijn gewonde arm de stervende Sara niet in zijn armen kan nemen.

Nu is duidelijk waarom Caspar Sonmans zo'n hevig verzet voelt tegen de uitspraak van zijn rechters die hem vrijspraken omdat hij een staatsgevaarlijke vrouw had geëxecuteerd. Daarmee tilden ze zijn (vermeende) daad naar het niveau van Sara's liefde: die voor het land, voor het algemeen belang. Met die uitspraak loochenden ze *zijn* liefde, 'die uitzonderlijke liefde die me zes jaar aan het dolen had gehouden...' Hij was liever veroordeeld om een moord, een *crime passionel* die hij niet begaan had, dan deze vrijpraak te krijgen.

De kern van de gebeurtenissen die Caspar Sonmans overkomen, is dus in zijn visie de botsing van twee verschillend gerichte liefdes: die van hemzelf voor het persoonlijk geluk met vrouw en kind en die van Sara voor de algemene zaak, voor het geluk en de vrede voor velen. Die botsing leidt tot de ondergang van één van beiden. Sonmans' tekst suggereert dat Caloyanni's daad voortkomt uit jaloezie, dat er dus wel degelijk sprake is van een *crime passionel*, alleen niet door hem begaan maar door de Fransman. Maar dat verandert de strekking van het verhaal niet.

Zo kan men de roman lezen als men Sonmans' voorstelling van zaken overneemt. De spiegeling tussen raam (met burgemeester Roukens die Sonmans zijn gouden knopen geeft) en de binnengeschiedenis (met Caloyanni die uit versmadede liefde Sara doodt) is deze: beide daden lijken uit liefde of genegenheid voort te komen, maar zijn in wezen een judaskus, een daad van verraad.

Maar de lezer hoeft Sonmans natuurlijk niet te volgen. Er zijn genoeg aanwijzingen daarmee voorzichtig te zijn. Om te beginnen: de roman suggereert gebeurtenissen waarvan de oorzaken en gevolgen verborgen blijven, maar die van invloed zouden kunnen zijn op het verloop van de geschiedenis. Er is sprake van een jachtpartij waarbij Caspar door de knecht van Caloyanni verkracht is. Na die vernedering was hij een 'completer mens', maar, constateert hij bitter, 'de onverschrokken herborene had zijn bruid recht naar het dodelijk wapen van de vijand gevoerd'.

De omstandigheden van de verkrachting blijven duister. In hoeverre was Caloyanni erbij betrokken? Was het een wraakneming? Wanneer vond zij plaats? Had ze iets te maken met Sara en zo ja, in welk opzicht? Vragen die onbeantwoord blijven, maar die het vermoeden wekken dat er meer aan de hand is dan Sonmans in zijn verslag van de gebeurtenissen kwijt wil.

Sonmans schrijft zakelijk maar neigt naar een zekere robuustheid in zijn uitdrukkingen. Ook personages die hij sprekend invoert hebben die neiging. Dat werkt hier en daar ironisch. Het Franse ambassadepersoneel typeert hij met de zin: 'De bolheid van hun opgeblazen gezichten werd benadrukt door de omlijsting van weelderige pruiken.' Als hij is uitverkoren om Van Beverningk de pen aan te reiken waarmee deze het vredesverdrag ondertekent, smaalt hij: 'Die pen was de ondertekenaar door een onderdaan aangereikt. Door mij dus. Eeuwigheid verzekerd.' De wijn drinkende delegaties heten 'slepende adellijke falderappes' en elders oefent de Franse delegatie zich in 'het trekken van als ongenaakbaar bedoelde hooghartige smoelen'.

Dat Sara een dergelijk taaleigen hanteert, constateerden we al toen zij haar pasgeborene een 'mormeldier' noemde. Die uitdrukking hoeft niet te bevreemden: ze typeert Sara als een vrouw die niet om het gezinsleven geeft. Maar het wordt anders als Caspar zelf, die zes jaar wanhopig naar haar gezocht heeft, op de dag dat hij haar vindt, dezelfde taal gebruikt. Als zij hem verzekert dat het kind van hem is en niet van Caloyanni, noteert hij: 'Dat wetende glimlachje, ik had het wel van haar gezicht willen krabben.' Smalend voegt hij haar toe dat zij Caloyanni's 'Ezeltje schijtgeld' is en hij vindt haar 'in weerwil van haar geblankette doodsgesicht levend als de pest'.

Men kan denken: zo praat en schrijft hij nu eenmaal, maar men kan bij een dergelijk taalgebruik ook vraagtekens zetten bij zijn liefde en wanhopige zoektocht. Daar komt dan die duister blijvende vernedering bij, plus het feit dat hij weet dat het voor Sara gevaarlijk is de Hof van Egmond (dat Frans grondgebied is) te verlaten en dat hij haar toch tot die daad forceert. Het minste dat men ervan zeggen kan, is dat zijn liefde een egoïstische trek heeft. Voor de rest is het tasten in het donker.

Verteller

Stijl

en *Surrogaten voor Murk Tuinstra*, 1948) of het Leiden van de oorlogsjaren in *Kort Amerikaans* van Jan Wolkers (1962). Over Nijmegen zullen in de toekomst nog meer romans verschijnen: de gemeente heeft in 2018 de schrijvers Tessa de Loo en Thomas Verbogt gecontracteerd een literair werk over de stad te schrijven.

De ochtendgave is bovendien een historische roman waarvan de gebeurtenissen plaatsvinden in de zeventiende eeuw. In die context passen romans als *De vuuraanbidders* van S. Vestdijk (1947) over de strijd tussen Gomaristen en Arminianen tijdens het twaalfjarig bestand (1609-1621), *Een venster op het Buitenhof* van A. Alberts (1987) over de corrupte griffier van de Staten-Generaal Cornelis Musch en de aanslag op Amsterdam door stadhouder Willem II in 1652, een kunstenaarsroman als *De schilder en het meisje* van Margriet de Moor (2010) waarvoor Rembrandt model heeft gestaan; en een politieke roman als *De advocaat van Holland* van Nicolaas Matsier (2019) over het proces en de onthoofding van Johan van Oldenbarnevelt in 1618 en 1619.

Vestdijks *De vuuraanbidders* is op nog een andere manier verbonden met *De ochtendgave*. De Romanesque, één van de belangrijke personages in de roman, is een spion, de spil van allerlei complotten. Hij is bovendien zijdelings betrokken bij de liefdesgeschiedenis van Gerard Criellaert, zodat in de roman, net als in *De ochtendgave*, het verradersmotief verweven is met het liefdesmotief.

Maar als spionageroman staat *De ochtendgave* dicht bij *De donkere kamer van Damocles* van Willem Frederik Hermans (1958), omdat het in beide boeken gaat om de onachterhaalbaarheid van de motieven van de personages en de precieze toedracht van de gebeurtenissen: het wordt niet duidelijk of de verzetsman Dorbeck echt bestaan heeft en ook de rol van de hoofdpersoon, Henri Osewoudt, blijft duister, een en ander, net als in *De ochtendgave*, door het beperkte perspectief.

Waarderingsgeschiedenis

De ochtendgave is druk maar veelal in korte recensies besproken. Twee aspecten ervan kwamen aan de orde: de stijl en de plot.

Verreweg de meeste recensenten waren positief over de stijl, waarbij in het bijzonder Van der Heijdens oog voor het detail genoemd werd. Geert Willems noemde het ooievaarspaar op de Grote Markt dat bij de noodlottige schietpartij een zijdelingse rol speelt 'een mooi detail'. Elizabeth Kooman schreef naar aanleiding van het eerste deel: 'Nooit eerder zag ik een onthoofding zo echt gruwelijk voor me', en Dirk Leyman prees Van der Heijdens talent 'sprekende details' bij te kleuren.

Arnold Heumakers vond de huwelijksnacht ‘smeuïg beschreven’, Arie Storm gebruikte dezelfde aanduiding: Van der Heijden ‘laat zijn smeuiïge proza los op de zeventiende eeuw’. Irene Start constateerde dat de schrijver zijn pen ‘zwierig als een ganzenveer’ hanteerde en Arjan Peters dat hij altijd ‘een fluwelen formule paraat heeft voor de vuilste details’. Sonja de Jong, ten slotte, had het over ‘een beeldende, haast filmische stijl’.

De recensenten die op de verhaallijn van de roman ingingen, waren daarover minder enthousiast. Arnold Heumakers vond de ‘interne samenhang [...] het zwakke punt van *De ochtendgave*’ waardoor ‘de personages zich te zeer aan de oppervlakte bewegen’: van Sara komt de lezer te weinig te weten en Caspars schuldgevoelens worden ‘nauwelijks invoelbaar gemaakt’. Rob Schouten sprak van een ‘enigszins bloedeloos maar daardoor juist wel authentiek overkomend verslag van de vredesonderhandelingen’ en achtte het boek verder ‘een roman over familiegeheimen, duistere beweegredenen [...], plotselinge omkeringen van het lot etcetera.’

Jeroen Overstijns achtte de verdwijning van Sara ‘iets te vaag’ en ook de ontwikkeling zes jaar later ‘iets te dun’ en Elizabeth Kooman meende dat Van der Heijden in het derde deel rommelig omspringt met de raamvertelling (het deel speelt in 1678 maar gaat hier en daar naar 1705); bovendien wint volgens haar het historische element het te veel van het psychologische.

Voor deze bespreking is gebruikgemaakt van:

A.F.Th. van der Heijden, *De ochtendgave*, eerste druk, Amsterdam 2015.

Secundaire literatuur

Geert Willems, Een echte A.F.Th. Maar dan in 1678. In: *De Twentsche Courant Tubantia*, 8-12-2015.

Mark Schaevers, Humo sprak met A.F.Th. van der Heijden. In: *Humo*, 8-12-2015.

Dirk Leyman, Van der Heijden brengt de 17de eeuw tot leven. In: *De Morgen*, 9-12-2015.

Arnold Heumakers, Als de liefde sterft, blijft het vegeteren over. In: *NRC Handelsblad*, 11-12-2015.

Jeroen Overstijns, Die dag op het schavot. In: *De Standaard*, 11-12-2015.

Maarten Moll, ‘Een roman over de stad waar ik woonde, dronk en minde’. In: *Het Parool*, 11-12-2015.

Arjan Peters, Fluwelen formule voor de vuilste details. In: *de Volkskrant*, 12-12-2015.

Rob Schouten, Mata Hari in de Gouden Eeuw. In: *Trouw*, 12-12-2015.

Irene Start, Leeuw op de kast. In: *Elsevier*, 12-12-2015.

Arie Storm, Blijven kijken in een wereld vol rottigheid. In: *Het Parool*, 14-12-2015.

Koen Eykhout, Vrede van Nijmegen voor vader en zoon. In: *Dagblad De Limburger*, 22-12-2015.

Sonja de Jong, Taalvirtuoos maakt geslaagd uitstapje. In: *Noordhollands Dagblad*, 22-12-2015.

Elizabeth Kooman, Vechten voor je land of voor je nest. In: *Nederlands Dagblad*, 15-1-2016.

